

Eldor Asanov*(Toshkent, O'zbekiston)*

eldarassanov82@gmail.com

O'rta Osiyo turk-run yodgorliklarida kelishik kategoriyasi

Abstrakt

Qadimgi turkiy tildagi kelishik kategoriyasini o'rganish tilshunoslikda uzoq tarixga ega. Turkiy tillarda gap qurilishida muhim o'rin tutadigan ushbu grammatik kategoriya ko'pchilik grammatikalarda, umumiy xarakterdagi monografiyalarda chuqur ko'rib chiqiladi. Shunga qaramay, ismli turlanishning kelishikli paradigmasini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar juda kam. Runik bitiklar korpusining uncha katta bo'lmagan va yaxshi o'rganilmagan qismlaridan biri bo'lmish O'rta Osiyo topildiqlarining tiliga bag'ishlangan tadqiqotlar esa deyarli yo'q. Ulardagi kelishik kategoriyasini olimlardan hech kim maxsus o'rganmagan, ularning kelishik tizimi rekonstruktsiya qilinmagan.

Taklif etilayotgan maqola ushbu kamchilikni muayyan darajada to'ldirishga xizmat qiladi. Unda O'rta Osiyo turk-run yodgorliklarida kelishik shakllari ko'rib chiqiladi. To'plangan material asosida mintaqada islomgacha bo'lgan davrda tarqalgan turkiy dialektlarning kelishik tizimi rekonstruktsiya qilinadi.

Olingan natijalarga ko'ra, VIII asr O'rta Osiyo turkiy-runik matnlarda kelishikning olti turi uchraydi. Ularning barchasi qadimgi turk tilining boshqa yozma korpuslari – O'rxun va Enasoy matnlarida uchraydi. Shu bilan birga, O'rxun va qisman Enasoy matnlarida uchraydigan ayrim kelishik qo'shimchalari ko'rib chiqilayotgan bitiklarda uchramaydi. Maqolada buning sabablari haqida fikrlar bildiriladi.

Kalit so'zlar: *O'rta Osiyo, Talas, turkiy bitiklar, runik yozuv, Farg'ona bitiklari, kelishik, bosh kelishik, chiqish kelishigi, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi.*

Muallif haqida: *Eldor Asanov – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Milliy arxeologiya markazi kichik ilmiy xodimi.*

Tavsiya etiladigan havola: *Asanov, Eldor. 2020. "O'rta Osiyo turk-run yodgorliklarida kelishik kategoriyasi". Oltin bitiglar 2: 69—84.*

Kirish

Qadimgi turk tillaridagi kelishik kategoriyasini o'rganishga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar mavjud emas. Ilgarigi ishlarimizning birida aytib o'tilganidek [Asanov 2014, 312–315], bu borada eng “omadli” so'z turkumi fe'l va uning grammatik kategoriyalarini alohida o'rganishga turkologiyada e'tibor qaratilgan. Xususan, o'tgan asrning 70–80-yillarida Sh. Shukurov turli davr va hududga mansub matnlarda fe'lning mayl va zamon shakllariga oid monografiya va maqolalar yaratgan edi [Shukurov 1970]. Fe'lning funksional shakllari haqida tadqiqotlardan eng diqqatga sazovori sifatida M. Erdalning tadqiqotini eslash mumkin [Erdal 1998, 53–68]. Turkologlarning boshqa so'z turkumlariga bo'lgan munosabatini esa asosan, tarixiy grammatikaga bag'ishlangan tadqiqot va qo'llanmalardan bilishimiz mumkin. Ammo bunday xarakterdagi kitoblarda qadimgi turk tillaridagi ismlarning grammatik kategoriyalari yaxshi o'rganilmagani yaqqol namoyon bo'ladi. Masalani kelishik kategoriyasi o'rnagida ko'rib chiqadigan bo'lsak, ularning aniq tizimi ishlab chiqilmaganini, kelishiklar sonini har xil mualliflar turlicha ko'rsatishini, bir xil ko'rsatkichlar turli manbalarda boshqa-boshqa kelishiklarga tegishli deb ta'riflanishini kuzatishimiz mumkin. Quyida buning sabablarini ko'rib chiqamiz.

O'tgan asrning 80-yillaridagi eng mukammal grammatika muallifi A.N. Kononov o'n bitta kelishikni ajratib ko'rsatadi¹ [Kononov 1980, 149].

Olim ba'zan kelishik shakllari qatoriga ekvativ (kvantitativ, +čA) ham kiritilishini aytib o'tsa-da, buning uchun yetarli asos topmaydi [Kononov 1980, 149].

¹ Maqolada kelishik ko'rsatkichlari transkripsiyasini berishda quyidagi shartli belgilar qabul qilingan:

- *k* barcha pozitsiyalarda *q* va *k* o'rin almashishi mumkinligini ko'rsatadi;
- *g* barcha pozitsiyalarda *ğ* va *g* o'rin almashishi mumkinligini ko'rsatadi;
- katta unli ushbu pozitsiyadagi unli o'zak morfemaning vokal kontekstiga qarab old yoki orqa qatorga o'tishi mumkinligini ko'rsatadi;
- *V* ushbu pozitsiyada unli, qator almashtirishdan tashqari, kvadrat labial singarmonizmga ham uchrashi mumkinligini ko'rsatadi.

№	Kelishik nomi	Ko'rsatkichlar	
		Undoshlardan keyin	Unlilardan keyin
1.	bosh kelishik (nominativ)	–	–
2.	tushum (akkuzativ)	<i>+Ig, +Ug +In, +nI</i>	<i>+g, +n, +nI</i>
3.	jo'nalish-o'rin-payt (dativ-lokativ)	<i>+kA, +A</i>	<i>+kA</i>
4.	o'rin-payt-chiqish (lokativ-ablativ)	<i>+tA, +dA</i>	<i>+dA</i>
5.	chiqish (ablativ)	<i>+tAn, +dIn</i>	<i>+dIn</i>
6.	instrumentalis-birgalik (instrumentativ-komitativ)	<i>+In</i>	<i>+n</i>
7.	qaratqich (genitiv)	<i>+In, +Ig</i>	<i>+nIn</i>
8.	yo'naltirish (direktiv)	<i>+rV</i>	
9.	o'rin-payt-yo'naltirish (lokativ-direktiv)	<i>+rA</i>	
10.	jo'nalish-yo'naltirish (dativ-direktiv)	<i>+gAr, +gAr</i>	
11.	jo'nalish-chegaralash (dativ-terminativ)	<i>+yA</i>	

Ro'yxatga run matnlarida kuzatilgan barcha kelishik qo'shimchalarni xronologik va dialektal differentsiatsiyasiz kiritilganki, ular bir standartlashtirilgan tilda yaxlit tizimni tashkil qilgan, degan tasavvur uyg'onadi. Lekin, aytaylik, sof ablativ ko'rsatkichi *+dIn* qadimgi *uyg'ur* tilining, u orqali qarluq tillarining innovatsiyasi bo'lib, ungacha iste'molda bo'lgan yozma me'yorda uchramaydi. Ikkinchi Sharqiy Turk xoqonligiga mansub bitiktoshlarda ablativ ma'nosi odatda *+dA* vositasida ifodalanadi. Ya'ni bu ikkala kelishik bir davrda, bitta idiom doirasida mavjud bo'lmagan. Diaxroniyani va areal tafovutlarni chetga surib qo'ygan

holda hamma kelishiklarni bir tasnif ichiga “uyish”dan iborat bunday metodika o’zini oqlaydimi? Javobni keyingi tasniflardan qidirib ko’ramiz.

I.V. Kormushin 2004-yili chop etilgan kitobida qadimgi turk tilida to’qqizta kelishik bor deb ta’kidlaydi [Kormushin 2004, 276–277]:

2-jadval

№	Kelishik nomi	Ko’rsatkichlar	
		O’timli shakli	O’timsiz shakli
1.	bosh kelishik (nominativ)	–	–
2.	undash (vokativ)	+A	
3.	qaratqich (genitiv)	+In, +nIn	+in
4.	tushum (akkuzativ)	+Ig, +nI	+In, +n
5.	jo’nalish (dativ)	+kA, +gA	+nA
6.	o’rin-payt-chiqish (lokativ-ablativ)	+dA, +tA	+ntA, +ndA
7.	yo’naltirish (direktiv)	+gArU	+nArU
8.	instrumentalis-birgalik (instrumentativ-komitativ)	+In	
9.	o’xshatish-taqqoslash (ekvativ)	+čA	

Ikki jadval qiyoslaganda tafovut nechog’li katta ekani anglashiladi. I. V. Kormushin nafaqat kelishiklar sonini to’qqiztagacha qisqartiradi, balki o’z tasnifiga A.N. Kononov kelishik deb tan olmagan ekvativ shaklini ham kiritadi. Kelishiklarning nomi va ko’rsatkichlari ham bir qadar o’zgaradi. To’rt yildan so’ng nashr qilingan “Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология” nomli monografiyasida olim shu jadvalni takroran keltiradi [Кормушин 2008, 184]. Bir narsa diqqatni tortadi: O’rxun matnlarida mavjud +gArU Enasoy manbalarida uchramasa-da, o’zga kelishiklar bilan bir safga qo’yilgan. Shunday ekan, O’rxun qabrtoshlarida ishlatiladigan boshqa ikkilamchi kelishiklar nega jadvaldan o’rin olmadi?

2004-yili nashr qilingan yana bir yirik tadqiqot – M. Erdalning “A Grammar of Old Turkic” kitobi zamonaviy lingvistik nazariyalarga tayangan holda tuzilgan bo’lib, strukturasi va metodikasi I. V. Kormushinning ishlaridan bir qadar farqlanadi. M. Erdal qadimgi

turk tillaridagi kelishiklar sonini o'n ikkitaga yetkazadi; bunda ayrim formantlarni o'zgacha talqin qilibgina qolmay, yangilarini ham kiritadi. Similyativ (+lAyU), komitativ (+llgU), formativ (+dln/+tln) shular jumlasidandir [Erdal 2004, 179–182].

3-jadval

№	Kelishik nomi	Ko'rsatkichlar
1.	nominativ	–
2.	genitiv	+ (n)Vη, +Vη, + nXg
3.	akkuzativ	+Vg, +g, +nI
4.	dativ	+kA, +gA
5.	lokativ	+dA, +tA
6.	ablativ	+dln, +dAn, +dA
7.	instrumentativ	+Vn, +ln
8.	ekvativ	+čA, +čI, +čU
9.	direktiv	+gArU, +kArU
10.	direktiv-lokativ	+rA, +yA
11.	similyativ	+lAyU
12.	komitativ	+llgU, +lVgU, +lUgUn
13.	yo'naltiruvchi formativ	+dVn, +tVn, +dln, +tln

Ko'rinib turganidek, M. Erdal keltirgan variant hozircha qadimgi turkiy til kelishik tizimining eng katta ro'yxati bo'lib turibdi. Erdal klassifikatsiyasining nisbatan mufassalligiga sabab shuki, A.N. Kononov va I. V. Kormushin runik xatda bitilgan qadimgi turk tili yodgorliklarini tahlil qilgan. M. Erdal esa o'z tahliliga, runikadan tashqari, *uyg'ur* xatidagi matnlarni, moniylikka oid yodnomalarni, shuningdek, Qoraxoniylar davri badiiy adabiyoti namunalarini jalb qilgan. *Uyg'ur* matnlaridan material sifatida foydalanilishini qadimgi turk tili yodgorliklarining ko'proq guruhlarini o'rganish ishtiyoqi bilan izohlash mumkin bo'lsa, "Qutadg'u bilig" singari islom davri kitoblariga murojaat etilishi yondashuvda, metodikadagi tafovutni aks ettiradi.

Darhaqiqat, ba'zi tadqiqotchilar qadimgi turkiy tilni keng ma'noda tushunib, *xoqoniyya* turkchasini ham uning doirasiga qo'shishiga, ba'zilar esa aksincha, O'rxun obidalarini bilan cheklanishni taklif qilishiga ko'p guvoh bo'lganmiz. Yondashuvlar har xil va ular turli argumentlarga asoslanadiki, obyektiv ravishda u yoki bu qarash to'g'ri, faqat mana shu guruh yodgorliklar qadimgi davrni aks

ettiradi deyish mushkul. Rostdan, "Qutadg'u bilig" tili hali qadimgi davrga, ayniqsa, *uyg'ur* matnlariga ancha yaqin turadi; aslida, *uyg'ur* hujjatlarining juda katta qismi yo *xoqoniyya* hujjatlariga zamondosh, yoki hatto undan keyingi davrga tegishli (XII–XIV asrlar). Bu turkiy idiomlar bir tekis rivojlanmaganini, bir davrda arxaik va ilg'or yozma me'yorlar yelkama-yelka mavjud bo'lganini, yangi an'ana eskisining qoldiqlari ustida emas, u bilan o'zaro aloqada va raqobatda yuzaga kelganini ko'rsatadi. Ya'ni aslida o'rta turkchani eski turkchaga bevosita davomchi deb hisoblash ham jiddiy metodologik va faktik muammolarni keltirib chiqaradi.

Xo'sh, qadimgi turkiy til nima? Faqat runik matnlar uchun ishlatilgan yozma me'yormi (deylik, *uyg'ur* yoki *tibet*, moniy matnlari ham runikadan farqli zamon, makon va madaniy kontekstga ega) yoki VIII–XI asrlarda turli geografik, madaniy va siyosiy muhitlarda mavjud bo'lgan yozuv an'analari majmuasimi? Bu savolga aniq javob yo'q. Shunday ekan, M. Erdalning tasnifi ham nisbatan to'liq deb hisoblash bu masalaga qanday yondashishga bog'liq. Ikkinchi nuqtai nazarni qabul qilsak, tasnif reallikni aks ettiradi; birinchi yondashuvda esa har bir yozma an'anani alohida tahlil qilish, runik, *uyg'ur* va hokazo matnlar uchun alohida tasniflar tuzib chiqish talab etiladi.

Yana bir masala. Arxaik davrda kelishikli paradigma bundan ham kattaroq va keng qamrovli bo'lgani va ko'proq funksiyalarni bajarani aytiladi. Bunday to'xtamga kelish uchun o'ziga yarasha asoslar bor. *Birinchidan*, qadimgi turkiy tilda hali ravishlar bo'lmagan, ular gapda ifodalaydigan grammatik ma'no kelishiklar yordamida hosil qilingan. *Ikkinchidan*, bu davrdagi turk tillari va dialektlarida hali yordamchi so'zlar ham juda oz edi; bugungi turkiy tillarda yordamchi so'z turkumlari zimmasiga yuklangan vazifalarni qadimda kelishiklar bajargan. Umuman, qadimgi turkiy davrda va hatto bugungi kunda ayrim ko'rsatkichlar kelishik vazifasini bajarishi borasida bahslar bor. Bu bahslar produktiv yakunga yetmagani, arxaik davr kelishik tizimining to'laqonli rekonstruksiyasi bo'yicha chuqur tadqiqotlar yo'qligi bois bu masalani tashlab ketamiz.

Endi o'zbek tilidagi grammatikalarga e'tibor qarataylik. Ularda keltiriladigan nazariy ma'lumotlarni yuqoridagilarga chog'ishtirsak, o'zbek fani bilan dunyo turkologiyasi orasidagi hayratlanarli darajada katta uzilishning guvohi bo'lamiz. Q. Sodiqovning kitoblaridan birida joy olgan ro'yxatga ko'ra, qadimgi turk tillarida yettita kelishik bor [Sodiqov 2006, 152]:

№	Kelishik nomi	Ko'rsatkichlar
1.	bosh kelishik	–
2.	qaratqich	$+nV\eta, +V\eta$
3.	jo'nalish	$+kA, +gA, +A, +gArU, +kArU, +gAr, +kAr, +rU, +rA$
4.	tushum	$+g, +Vg, +n, +nI, +I$
5.	o'rin-payt	$+dA, +tA$
6.	chiqish	$+dAn, +tAn, +dVn, +tVn, +dA, +tA$
7.	vosita	$+n, +Vn$

O'zbek tilidagi darslik va qo'llanmalarda bu ma'lumot deyarli o'zgarishsiz takrorlanadi¹.

Albatta, kelishiklar sonini belgilash tadqiqotchining yondashuviga, foydalanayotgan metodikasiga bog'liq. O'zbek olimlari o'tmishda qo'llangan ko'rsatkichlarni hozirgi tillarda mavjud kelishiklar qolipiga "joylashtirishga" intilsalar, rossiyalik va yevropalik tilshunoslar ularning grammatik ma'no nozikliklarini to'la ochishga, zamonaviy tillarga mo'ljal olmasdan, shakl va ma'no taraqqiyotini diaxronik aspektda kuzatishga harakat qiladi. Darhaqiqat, o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi $+dA$ o'tmishda ablativ ma'noga ham ega bo'lganini eslaylik; shunday ekan, qadimgi adabiy tilda ikkita kelishik butunlay izomorf ko'rsatkichga ega bo'lganmi, yoki ikkalasining xususiyatlarini o'zida jamlovchi alohida lokativ-ablativ mavjud bo'lganmi? Ushbu e'tiroflarning qay biri qadimgi turk tillarining obyektiv mohiyatini aks ettiradi? Bu kabi masalalarni hal qilish uchun keng miqyosda nazariy-metodologik muhokama olib borish talab etiladi. Lekin kelishikli turlanish paradigmasiga tegishli nazariy muammolarini to'la ko'rib chiqish tadqiqotimizdan ko'zda tutilgan maqsad bo'lmagani tufayli umumiy rakursdagi bibliografik sharhni shu o'rinda to'xtatamiz. O'ylaymizki, izlanishlarimizning quyida bayon qilingan natijalari tug'ilgan savollardan ayrimlarini ochiqlashda ko'mak beradi.

¹ Bu o'rinda hozirgi o'zbek adabiy tilining kelishik tizimi qadimgi turkiy tilga proeksiya qilinayotgani ko'rinib turibdi, ya'ni tadqiqotchi bugungi o'zbek adabiy tilida qabul qilingan kelishiklarni asos qilib olib, qadimgi turkiy tildagi kelishik ko'rsatkichlarini ularning orasida taqsimlab chiqyapti. Buni kelishiklar tasnifining boshqa metodi sifatida ham talqin qilish mumkin.

Tahlil

O'rta Osiyo run yodgorliklarida qo'llangan kelishiklarni tasniflagan birinchi tadqiqotchi I. A. Batmanov bo'ladi. U Talas bitiktoshlarida quyidagi kelishiklarni qayd etadi:

- 1) tushum (akkuzativ): *-g, -lg*;
- 2) birgalik-instrumentalis (komitativ-instrumentativ): *-In*;
- 3) jo'nalish-yo'naltirish (dativ-direktiv): *-A, -kA*;
- 4) chiqish (ablativ): *-tA* [Batmanov 1971: 57].

Olmoshlarda uchragan kelishiklar:

- 1) qaratqich (genitiv);
- 2) jo'nalish (dativ);
- 3) o'rin-payt (lokativ) [Batmanov 1971, 58–59].

Oxirgi o'n yilliklar mobaynida O'rta Osiyodan yana bir qancha yodgorliklar topildi, bitiklarning yangicha talqinlari ilgari surildi [Alimov 2008, 35–48; Alimov 2013, 17–38; Alimov 2014; Bazilhan 2014, 1–12]. To'planib qolgan material ko'pgina grammatik kategoriyalar qatorida kelishiklar haqidagi bilimlarimizni ham ancha to'ldiradi.

Nisbatan katta va to'liq matnlardan iborat Talas yodgorliklari hanuzgacha mintaqaga daxldor asosiy manba bo'lib qolmoqda. Bundan tashqari, tahlilga boshqa guruh yodgorliklarida uchragan o'rnaklar ham jalb qilindi. Qiyosiy material sifatida keng hududiy diapazondagi matnlarning olinishi esako'zdan kechirilayotgan yozma yodgorliklarining sanasi va dialekti masalasini aniqlashtirishda qo'l keladi.

Tadqiqotchilar orasida hali talay kelishiklarning xarakteri xususida bir to'xtamga kelinmagani sababli tahlil natijalarini tizimlashtirishda "ilmiy intuitsiya"ga suyanishga to'g'ri keldi, bu o'z navbatida bizning talqinimizdagi kelishiklar tipologiyasi bilan avval sharhlangan tasniflar o'rtasida kichik nomutanosiblikni yuzaga keltirdi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo run yozuvi yodgorliklarida qayd etilgan qiyosiy kelishiklar majmui tubandagicha manzara hosil qiladi:

- g e n i t i v – tegishlilikni bildirib, otlarning attributiv guruhida nopredikat aniqlovchi tarzida realizatsiya qilinadi. A.N. Kononov uni *izofa III* deb nomlab, bosh funktsiyalari sirasida tegishlilikni, sifatni va qismning butunga munosabatini ifodalashini ko'rsatib o'tadi [Kononov 2008, 161, 220].

Genitiv ko'rsatkichlarining taqsimlanishi bugungi o'g'uz tillaridagidek: undoshlardan keyin *+nVη*, unlilardan so'ng *+Vη*.

Run yodgorliklarida unli yozilmaydi, qadimgi *uyg'ur* va *xoqoniyya* tillari materiallaridan kelib chiqadigan bo'lsak, u yerda kvadrat singarmonistik o'zgarish sodir bo'lgan: lablashmagan singarmonik kontekstda *+nIŋ/+Iŋ*, lablashganlarida – *+nUŋ/+Uŋ*.

O'rxun bitiktoshlarida *+nIg/+Ig* ham ba'zan genitiv ma'no anglatadi [Kononov 2008, 149; Erdal 2004, 169].

I. A. Batmanov *+Iŋ* affiksi *sāniŋ* olmoshi tarkibida uchrashini yozadi [Batmanov 1971, 58]. Ammo R. Alimov bu so'zni āsiniŋ tarzida o'qishni taklif qiladi [Alimov 2013, 17–38]: *Qara Ćor: āsiz āsiniŋ ōzgā uyalarına adırılmış* (Talas-II, bundan keyin – T-I–XIV). Demak, bu so'zda ikkinchi shaxs birlik egalik qo'shimchasi qo'llangan deb hisoblash joiz.

Qo'chqor-XII yodgorligida *+Uŋ* shakli tiklanadi: *ayunŋ yatŋu ābi* [Alimov 2014, 174].

Qaratqich kelishigi talay o'rinlarda belgisiz qo'llangan: *atası atı Toğan, oŋlı atı Qara Ćor, kiĉig oŋlı atı Uŋut* (T-II); *yaŋı atı Qıyaŋan, atası atı Öteg* (T-X).

O'zbek tilida *+Iŋ* shakli faqat birinchi va ikkinchi shaxs birlik olmoshlarida saqlanib qolgan bo'lib, qolgan o'rinlarda adabiy me'yorga ko'ra *+nIŋ* ishlatiladi. Dialektal vaziyat boshqacharoq: o'g'uz va qipchoq lahjalarida *+nIŋ* affiksi saqlanib qolgan, qarluq lahjasida esa deformatsiyaga uchrab, tushum kelishigi qo'shimchasi *+nI'*ga to'g'ri kelgan.

- l o k a t i v – a b l a t i v – gapda qiyosiy to'ldiruvchining belgisi hisoblanadi. Formanti – *+dA*; *n, l, r* sonorlaridan keyingi pozitsiyada – *+tA*.

Talas yodgorliklarida bu affiks lokativ: *otuzunta itip ār atım Udun āsiz; qatunı Yāšinü anta tulı qalmış* (T-I); *uyalarumda at aĉ, öküž aĉ* (T-XIII), va ablativ bo'lib keladi: *özintä işinkä qalmaz* (T-I). Sho'rabashat yozuvida ablativ vazifasida: *Urı Uluŋ Apa Ökädä* [Harmatta 1988: 40]. Ko'zga tashlanadigan narsa – uchinchi shaxs egalik qo'shimchasidan so'ng *n* orttirilib, keyin *+tA* birikadi.

Mustaqil chiqish kelishigi IX–X asrlarda, kammahsul formativ (vaziyat kelishigi) suffiksi *+dIn/+tIn*'ning semantik siljishi o'laroq yuzaga kelgan [Erdal 2004, 181–182; SIGTYa 2002, 427]. Uning *+dIn* shakli *uyg'ur* xatidagi, *+dAn* shakli moniy xatidagi hujjatlarda qo'llanadi [Erdal 2004, 181–182]. *+dA/+tA* esa sekin-asta sof o'rinpayt mazmuniga og'a boshlaydi. Bugungi aksariyat turk tillarida undan doimo shu semantik doirada foydalaniladi, yoqut tili, ozarbayjon tilining ba'zi shevalari, xalaj tilidagi rudimentar hollar bundan mustasno [Kononov 1980, 157].

- d a t i v – d i r e k t i v kelishigida O'rxun bitiklarida egaliksiz ismlar *+kA* affiksini olsa, birinchi va ikkinchi shaxs egalik qo'shimchasidan keyingi pozitsiyada sistematik ravishda *+A* formanti keladi. Talas yodgorliklarida *+kA* shakli qayd qilingan bo'lib, jo'nalish semantikasini ifodalaydi: *özintä işinkä qalmaz* (T-I). Enisey matnlarida u dativ, O'rxun yodgorliklarida esa dativ va lokativ vazifalarni bajaradi.

+kA'ning invarianti *+A* biz ko'rayotgan matnlarda ablativga yaqin funksiyani bajaradi: *Qara Čor äsiz äsiniň özgä uyalarına adırılmış* (T-II); *otuz oğlan sağdıçlarına adırılmış* (T-XI). Bunda, lokativ-ablativda bo'lganidek, uchinchi shaxs egalik qo'shimchasidan so'ng pronominal *n* orttiriladi [Batmanov 1971, 57–58]. Bundan tashqari, u *+kA* va *+A*'ni dativ-direktivning ikki diaxronik ko'rinishi deb hisoblaydi. 2007-yili shunga yaqin fikr takroran ilgari surildi. V. Ponaryadovning kuzatishlariga qaraganda, Yenisey matnlarining A dialektida (shartli ravishda *qirqiz* deb nomlangan) ba'zi holatlarda *+A* qo'llanadi, B dialektida esa (*chik-az* tili) *+A* uchramaydi, lekin *+kA* sporadik jaranglilashadi: *+kA>+gA* [Ponaryadov 2007, 127–132]. Olim *qirqiz* dialektida *+kA* va *+A* o'rtasidagi farq xronologik shartlangan deb baholaydi. Darvoqe, I. V. Kormushin Enasoy tilini mutlaqo dialektlarga ajratmay, *+kA* "kechki yodgorliklarda jarangli variant kasb etgan" deb tushuntiradi [Kormushin 2008, 187].

Nazarimizda, mazkur jozibador gipoteza o'z isbotini topgan taqdirda dativ-direktivparadigma VII–IX asrlar turktili va shevalarida bir necha yo'llar bilan rivojlanganini ta'kidlashi mumkin: **+kA>+kA/+A* (O'rxun); **+kA>+kA>+A* (Enasoy-A, *qirqiz* tili); **+kA>+kA>+gA* (Yenisey-B, *chik-az* tili). Ayni paytda, O'rxun yodgorliklarida ham *+kA* allomorfi *+A* bilan joy almashib, turlanayotgan so'zshakllarda parallelizm hosil qiladi: *yaşıma=yaşımqa* (Bilga xoqon). Xullas, V. Ponaryadovning o'zi ta'kidlab o'tganidek, uzil-kesil xulosa qilinishi uchun izlanishlarni davom ettirish darkor.

–Talas yozuvlaridan ikkitasida a k k u z a t i v ko'rsatkichi dativ-direktiv o'rnida uchraydi: *atı Čor otuz oğlan sağdıciğ adırılmış* (T-IV); *otuz oğlan sağdıciğ qalmış* (T-VIII). Bu yerda dativ-direktiv kelishi kutilayotgan edi (*sağdıçlarına adırılmış* qabilida). Shunga ko'ra R. Alimov buni bitikchining xatosi deb baholaydi [Alimov 2014, 97]. Nima bo'lganda ham, shu orqali Talas yodgorliklari tilida akkuzativ qo'shimchasi *+Ig* bo'lganini bilamiz.

- e k v a t i v o'xshatish-taqqoslash kelishigi deb ham atalib, miqdor va sifat spetsifikasiga ko'ra solishtirish va o'xshatish ma'nosini bildiradi. Uning ko'rsatkichi *+čA*: *altı uyasınča bir qız sö-*

külüp öldü (T-II).

+čA qadimgi tillardayoq bo'ylama taqqos (obyektning bo'yi va uzunligini qiyoslash) ma'nosini yo'qotib bo'lgandi. Uning umumiy o'xshatish semantikasi birinchi planga chiqib, ko'plab ekvativ so'zshakllar ravishlar tarkibiga o'tgan. X-XV asrlarda sodir bo'lgan ismli so'zshakllarning yalpi adverbializatsiyasi jarayonida ko'rsatkichning o'zi ham o'g'uz, qipchoq va qarluq tillarida ismlarning so'z o'zgartiruvchi paradigmasidan ravishlarning so'z yasovchi affiksiga aylandi [Kormushin 2004, 282–283; Kormushin 2008, 192].

-instrumentativ-komitativ +In, +n ko'rsatkichlariga ega bo'lib, vosita (harakat kim yoki nimaning yordamida bajarilmoqda) hamda birgalik (harakat kim bilan birgalikda bajarilmoqda) ma'nolarini anglatgan [Kormushin 2004, 281–282; Kormushin 2008, 191]: *oğln beg atısı qalmış* (T-III).

Birgalik semantikasini kuchaytirish uchun ko'pincha “yana, va, bilan, -dan tashqari” ma'nolarini beruvchi [DTS: 609] *ulati* ko'makchisi bilan qo'llangan: *atasın anasın ulatı qaldım* (T-III); *qutluğ oğlanın ulatı qalmış* (T-IX).

Qadimda faol qo'llangan bu kelishik bugungi tillarda iste'moldan chiqib, leksikonda bir guruh nomahsul payt ravishlarini qoldirgan xolos [Kormushin 2004, 281].

Xulosa

Talas hamda unga yondosh hududlardan topilgan yozma yodgorliklarni o'rganish natijasida kelishik tizimi quyidagicha tiklanadi:

5-jadval

№	Kelishik nomi	Ko'rsatkichlar
1.	nominativ	–
2.	genitiv	*+nVη, *+Vη, +Uη
3.	lokativ-ablativ	+dA, *+tA, *+ndA, +ntA
4.	dativ-direktiv	+kA, +A
5.	Akkuzativ	+Ig
6.	Ekvativ	+čA
7.	instrumentativ-komitativ	+In, +n

Qadimgi turk tillaridagi oltita qiyosiy kelishikni qamrab olgan bu tizim, o'ylashimizcha, O'rta Osiyoda ilk asrlarda muomalada bo'lgan qadimgi turk idiomlarida turlanishning ismli paradigmasini

nisbatan to'liq aks ettiradi. Turlanishning boshqa struktur ko'rinishlarini o'rganish keyingi tadqiqotlarimiz uchun obyekt bo'ladi.

Turk-run korpusining boshqa guruh bitiklarida mavjud ba'zi kelishik morfemalari qayd qilinmadi:

+A – vokativ (undash kelishigi), Enasoy epitafiyalari kontekstida tilga olinadi. XI–XIII asrlarda iste'moldan chiqib, XIV–XVI asr adabiy tillarida uning joyini fors tilidan o'zlashgan *+ā* va *+ē* postpozitiv undovlari egallagan;

+gArU, *+kArU*, *+ηArU* – “kimningdir yoki nimaningdir tomoniga” degan ma'noni anglatuvchi ushbu kelishik shakli O'rxun yodgorliklarida uchraydi [Kormushin 2008, 191]. Bu asosda u yolg'iz O'rxun turkchasiga xos unikal kelishikli paradigma degan xulosaga kelish mumkin edi, lekin adverbializatsiya jarayonida turkiy tillarda hosil bo'lgan qotib qolgan kelishikli shakllar orasida uni ko'p uchratamiz: *ičkäri*, *ilgäri*, *taşqarı*; bu mazkur kelishik o'tmishda aksariyat dialektlarda tarqalganini ko'rsatadi;

+nI – keyinchalik turk tillarida tushum kelishigining tanho belgisiga aylangan ushbu suffiks VII–VIII asrlarda hali *+Ilg'a* raqobatni boy berayotgan edi [Kononov 1980, 151];

+dIn – yuqorida aytilganidek, IX–X asrlardan qayd etiladi;

+rI, *+rU* – sof direktiv, *+rA* – lokativ-direktiv va *+yA* – dativ-terminativ, *+gAr*, *+kAr*, *+ηAr* – dativ-direktiv, nafaol kelishiklar;

+IAyU – similyativ va *+IlgU* – komitativ, M. Erdal tomonidan ajratib ko'rsatilgan [Erdal 2004, 179-182].

Bir tarafdin, O'rxun tilidayoq ahamiyatini yo'qota boshlagan kelishiklarning, ikkinchidan, keyinchalik shakllanib, boshqa ekvivalentlarini siqib chiqargan *+nI* va *+dIn* allomorflarining yo'qligi Talas yodgorliklarining kechki datirovkasini (VIII asr) tasdiqlaydi.

Qaratqich kelishigining belgisiz ifodalanishi haqida so'z yuritgandik. Bizning tushunimizcha, bu Talas turklari qabrtoshlarga yozuv tushirishda ma'lum badiiy vositalardan foydalanganini dalillaydi. *+nVη* affiksini tushirib qoldirish matnning ravon o'qilishiga xizmat qilgan, shu tariqa ohangdorlikka erishilgan.

I. A. Batmanov uchinchi shaxs egalik negizlarida *n* orttirilishini “turlanishning qarluqcha tipiga xos emas” deb talqin qiladi [Batmanov 1971, 57–58]. Aslida, bu – o'rta asr qarluq adabiy tillarida uchraydigan, lekin nostabil fonetik hodisadir [Shcherbak 1962, 93].

I. A. Batmanovga ergashib, *+A* formantini *+kA* allomorfining kechki mahsuli deb hisoblasak, bu Talas tilini “yenisoylashtirish”da

yordamchi fakt bo'ladir. Vaholanki, bir necha marotaba amalga oshirilgan bunday urinishlarda yetarli argument topmadik¹. Taxminimizcha, O'rta Osiyo turk-run yodgorliklari kelishik tizimining mazmuniy qamrovi O'rxun tilidagi holatga yaqinroq. To'g'ri, bu xulosalarning bari fakultativdir (ishchi gipoteza tartibida), bir yechimga kelishga esa hozircha manbalarining kamligi to'sqinlik qilmoqda.

Talas yodgorliklarida boshqa turk-run yozma tillari me'yorlaridan og'ish aytarli sezilmaydi. Qaratqichning *ayuŋ* so'zi tarkibida qayd etilgan *+Uŋ* varianti lablashmagan singarmonik kontekstda lablashgan unlining qo'llangani bilan diqqatga sazovor. Bu hodisa o'rta asr o'g'uz manbalariga xos xususiyatdir. Mazkur detal eng kamida ichki dialektal bo'linish borligiga ishora qiladi. Bundan kengroq masala – mintaqada tarqalgan lahjaning boshqa o'lkalardagidan farqlarini ochib berish uchun tilning barcha sathlarini birdek sinchiklab o'rganib chiqish lozim.

Adabiyotlar

I

ДТС – Древнетюркский словарь. 1969. Ленинград.
СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Т. V. Региональные реконструкции. 2002. Москва.

II

Alimov, R. 2008. "Eski Türk Runik Metinleride Geçen Bir Acınma Ünlemi Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları* 18: 35–48.

Alimov, R. 2013. "Eski Türk Runik Metinlerideki Esiz Üzerine". *TAED*: 17–38.

Alimov, R. *Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. 2014. Konya.

Асанов, Э. 2014. "Ўрта Осиё туркий битикларида феълнинг майл ва замон шаклларининг қўлланиши хусусида". *ЎзМУ хабарлари* 2: 312–315.

Батманов, И.А. 1971. Таласские памятники древнетюркской письменности. Бишкек.

Батманов, И.А. 1959. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Бишкек.

¹ Masalan, I.A.Batmanovda Talas yodgorliklari tilining Yenisey tili bilan ayniyati hech qanday shubha tug'dirmaydi: Qirg'iziston run epigrafikasini tavsiflashda chog'ishtirma material qilib Yenisey matnlari olinadi, ularda uchramagan sonlar Yeniseydagilari bazasida tiklanadi, hatto run xatining mintaqaga kirib kelishi ham Yenisey *qirqizlari* bilan bog'lanadi [Batmanov 1959, 12].

- Erdal, M. 1998. "On the Verbal Noun in -(y)Iş". *Doğan Aksan Armağanı*: 53–68.
- Erdal, M. 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden–Boston.
- Harmatta, J. *Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*. 1988. Ankara.
- Кононов, А.Н. 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Ленинград.
- Кормушин, И.В. 2004. Древние тюркские языки. Абакан.
- Кормушин, И.В. 2008. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. Москва.
- Napil, Bazilhan. 2014. "Kazakistan'da Bulunan Göktürk yazıtları hakkında". *Teke* 3/2: 1–12.
- Понарядов, В.В. 2007. "Диалектная дифференциация в древнетюркском языке Енисейских рунических надписей". *Вопросы языкознания* 2: 127–132.
- Содиқов, Қ. 2006. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент.
- Шукуров, Ш. 1970. Феъл тарихидан. Қадимги туркий ёдгорликлар тилида майл ва замон формалари. Тошкент.
- Щербак, А.М. Грамматика староузбекского языка. 1962. Москва–Ленинград.

Eldar Asanov

(Tashkent, Uzbekistan)

eldarassanov82@gmail.com

Case Forms in Turkic Runiform Inscriptions from Central Asia

Abstract

The studying of the case category in the Old Turkic language has a long history in linguistics. This category, which is important in the sentence structure of Turkic languages, is thoroughly examined in most grammars and monographs of a general character. Despite this, there are very few researches on the case paradigm of nominal declension. Studies on the language of one of the small and poorly studied groups of the corpus of runic texts – Central Asian findings are very few as well. None of the scientists have yet conducted special research on the case category in them, have not reconstructed their case system.

This article is dedicated to filling this gap to some extent. It discusses

about the case forms in Turkic runiform inscriptions from Central Asia. The attempt to reconstruct the case system of Turkic dialects spread in the region has been taken on the basis of the collected data.

According to the taken results, there were six case forms in Turkic runiform inscriptions from Central Asia of VIII century. All of them are similar with the forms that were identified in other corpuses of documents in Old Turkic language – Orkhon and Yenisey texts.

At the same time, some of case forms determined in Orkhon and Yenisey texts were not found in mentioned inscriptions. The article contains some versions of explanation for this situation.

Key words: *Central Asia, Talas, Turkic inscriptions, runic script, Fergana inscriptions, Grammatical Case, Nominative Case, Ablative Case, Genitive Case, Accusative Case.*

About the author: *Eldar Asanov* – Junior Researcher of the National Center for Archaeology, Academy of Science of the Republic of Uzbekistan.

Recommended citation: Asanov, Eldar. 2020. "Case Forms in Turkic Runiform Inscriptions from Central Asia". *Golden scripts* 2: 69—84.

References

I

DTS – Drevnetyurkskiy slovar. 1969. Leningrad.

SIGTYA – Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazikov. T. V. *Regionalnie rekonstruktsii.* 2002. Moskva.

II

Alimov, R. 2008. "Eski Türk Runik Metinleride Geçen Bir Acınma Ünlemi Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları* 18: 35–48.

Alimov, R. 2013. "Eski Türk Runik Metinlerideki Esiz Üzerine". *TAED*: 17–38.

Alimov, R. *Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme.* 2014. Konya.

Asanov, E. 2014. "O'rta Osiyo turkiy bitiklarida fe'lning mayl va zamon shakllarining qo'llanishi xususida". *O'zMU xabarlari* 2: 312–315.

Batmanov, I.A. 1971. *Talasskie pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti.* Bishkek.

Batmanov, I.A. 1959. *Yazikyenisetskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti.* Bishkek.

Erdal, M. 1998. "On the Verbal Noun in -(y)Iş". *Doğan Aksan Armağanı*: 53–68.

Erdal, M. 2004. *A Grammar of Old Turkic.* Leiden–Boston.

Harmatta, J. *Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler.* 1988. Ankara.

Kononov, A.N. 1980. *Grammatika yazika tyurkskix runicheskix pamyatnikov VII–IX vv.* Leningrad.

Kormushin, I.V. 2004. *Drevnie tyurkskie yaziki*. Abakan.

Kormushin, I.V. 2008. *Tyurkskie yeniseyskie epitafii. Grammatika. Tekstologiya*. Moskva.

Napil, Bazilhan. 2014. "Kazakistan'da Bulunan Göktürk yazıtları hakkında". *Teke* 3/2: 1-12.

Ponaryadov, V.V. 2007. "Dialektnaya differentsiatsiya v drevnetyurkskom yazıke Yeniseyskix runicheskix nadpisey". *Voprosy yazykoznaniya* 2: 127-132.

Sodiqov, Q. 2006. *Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi*. Toshkent.

Shukurov, Sh. 1970. *Fe'l tarixidan. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida mayl va zamon formalari*. Toshkent.

Sherbak, A.M. *Grammatika starouzbekskogo yazika*. 1962. Moskva – Leningrad.